

Proměny volební kultury v brněnské komunální politice 1861–1914

Lukáš Fasora

THE CHANGING FACE OF ELECTORAL CULTURE IN BRNO LOCAL POLITICS 1861–1914

This paper deals with the changing face of the electoral culture in City of Brno local politics, analysing changes in electoral strategies and tenure of power in the case of the German Liberal Party.

KEYWORDS:

local politics; Brno; German liberals; 19th century

Volební kulturu v komunálním veřejném dění moravské metropole v letech 1861–1914 zásadním způsobem formovalo několik konfliktních linií. Nahlíženo z chronologického hlediska, šlo o následující hlavní konflikty: 1) o prosazení principu liberální centralizované správy 28 obcí tvořících v první polovině 19. století brněnskou aglomeraci proti zájmům části staroměstských honorací podporovaných neoabsolutistickým „bachovským“ režimem (přibližně 1850–1860); 2) o zastoupení českého obyvatelstva města v městské správě (výrazněji po roce 1880); 3) o udržení mocenského vlivu německých liberálů tváří v tvář nacionální radikalizaci uvnitř německého politického tábora (s kvalitativním posunem kolem roku 1882 a roku 1895); 4) o prosazení třídní politiky v režii sociální demokracie proti privilegované vládě měšťanských stran (zvláště po roce 1890).

Další dobové konflikty — především zmiňme tzv. kulturní boj v rámci německého tábora — se brněnské komunální politiky dotýkaly spíše okrajově. Rozpory se tak odehrávaly spíše uvnitř politických sil aspirujících na vliv v komunální sféře a jejich dopad na diskurz spojený s komunální politikou tak byl zprostředkovaný a v zásadě nevelký (kulturní boj v českém táboře, spory reformních a revolučních sil v sociální demokracii, otázka internacionalismu, spory uvnitř tábora německých antisemitů aj.). Všechny čtyři konfliktní linie se v Brně projevovaly ve specifické formě definované jednak existencí komunálního mocenských koalic, jednak existencí městského statutu a s ním spojeného zvláštního volebního řádu.

Typickým znakem brněnské komunální politiky tzv. liberální éry byla — tak jako v případě mnoha dalších průmyslových měst — držba moci zájmovou aliancí větších a středních podnikatelů a s nimi propojených vzdělavců s vazbou na poskytování vysoce kvalifikovaných služeb.¹ K dalším mocenským koalicím patřila skupina

1 Srov. Lukáš FASORA — Pavel KLADIWA, *Obecní samospráva a lokální elity českých zemí 1850–1918. Dílčí výsledky výzkumu v České republice*, in: Lukáš Fasora — Jiří Hanuš — Jiří Malíř (edd.), *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948*, Brno 2006, s. 11–40; Lukáš FASORA, *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna*

majitelů domů, živnostníků a řemeslníků, která nemohla konkurovat výše zmíněné koalici ani majetkem ani kompetencemi k řízení velkoměsta, ale cítila se povolána k zásahům do městské správy z důvodu své dlouholeté vazby k městu, tzv. trpění s městem. Později, přibližně od osmdesátých let, se v tomto prostředí projevovaly tendence sebestylizace do role strážců zájmů brněnského německví a snaha kritizovat údajnou nedůslednost ochrany německých národních zájmů ze strany vedení města, včetně kritiky z antikapitalistických, antisemitských nebo šovinistických pozic.² Třetí a v Brně velmi mocnou silou bylo socialisticky organizované dělnictvo. Vliv brněnské sociální demokracie patřil v rámci monarchie k největšímu, strana však byla z vlivu na komunální politiku vyřazena volebním řádem až do roku 1905, a využívala proto k zásahům do městské správy ty zastupitelské orgány, do kterých se jejím zástupcům podařilo proniknout již dříve, zvláště tedy říšskou radu, později zemský sněm, ale také třeba živnostenské soudy nebo nemocenské pokladny. Podobnou strategii používala reprezentace čtvrté politické síly, tedy české národní koalice, tvořené hlavně drobnými obchodníky, živnostníky a rostoucím počtem vzdělanců. Česká strana sice nedokázala prosadit své kandidáty do obecního výboru, jednak kvůli odporu německé strany, jednak kvůli vlastním vnitřním sporům, ale přesto se snažila do městské správy zasahovat, zvláště prostřednictvím zemského sněmu. Marginální politickou silou v Brně zůstala pak po celou sledovanou dobu německá křesťansko-sociální strana, diskvalifikovaná ze strany liberálů a nacionálů pro svoji údajnou „nepokrokovost“.

Brno jako hlavní zemské město náleželo mezi města obdařená privilegovaným statutem a specifickým volebním řádem lišícím se od předpisů upravujících fungování obecní správy v nestatutárních obcích. V Brně se stal volební řád do obecního výboru předmětem komplikované a z větší části zákulisní mocenské bitvy; jeho parametry byly od počátku až do drobných detailů nastaveny tak, aby vyhovovaly zájmům držitelů moci na radnici, a v tomto smyslu se v duchu pověstné rakouské tradice „dělání voleb“ odvíjela také politická kultura v celém sledovaném období.

Privilegované postavení města Brna v rámci země definoval z hlediska správy hlavně provizorní městský statut ve formě zemského zákona č. 126 z 6. července 1850. Jeho říšskou oporou bylo prozatímní zřízení obecní č. 170 ř. z. ze dne 17. března 1849 (tzv. Stadionovo obecní zřízení), fungování samosprávy v ostatních obcích a také ostatních moravských statutárních městech s výjimkou Olomouce bylo již ošetřeno předpisy z časů tzv. liberální éry, tj. zákonem č. 18 říšského zákoníku ze dne 5. března 1862 a zemským zákonem č. 4 ze dne 15. března 1864.³

Volební řád pro Brno signalizoval, že vydáním obecního statutu sledovaly hlavně státní orgány několik cílů. Hlavním dobovým cílem bylo podvázání moci německých liberálů a sdělit voličům, aby nepřeceňovali sílu volebního rozhodnutí tváří v tvář státnímu zájmu, zvláště reprezentovanému byrokraty. Stát pro své cíle instrumen-

1851–1914, Brno 2008, s. 62–92; Pavel KLADIWA — Andrea POKLUDOVÁ — Renata KAFKOVÁ, *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914 II/1: Muži z radnice*, Ostrava 2008, s. 432nn.

2 Typicky srov. „Von der Brünner Clique“, *Deutsches Blatt* 1, 16. Erntemond 1901, č. 24, s. 4.

3 Bohumil VALENTA, *Obecní statuty moravské*, Brno 1903.

talizoval sociální rozdíly v rámci měšťanstva, snažil se pro své cíle využít vyvažování protikladů a zájmů různých sociálních a mocenských skupin, hledání mocenských pojistek a tzv. volební aritmetiky. Řád proto některé důležité i méně důležité parametry definoval někdy až překvapivě přesně, jinde se naopak raději držel vágních formulací, vše s cílem, aby předpisy umožňovaly státním úřadům významně ovlivňovat reálné mocenské poměry. S fascinující přesností a pílí si státní úředníci v letech 1849–1850 shromáždili řadu důležitých statistických dat a politických informací a následně rozdali karty tak, aby se nikdo — kromě samotného režimu ovšem — nemohl cítit ani vítězem, ale ani poraženým.⁴

V běžných obcích bylo voličstvo složené z fyzických i právnických osob rozděleno na tři nestejně početné skupiny, tzv. volební sbory, čistě podle daňového odvodu, a to tak, aby každá skupina odváděla přibližně třetinu přímých daní vybraných na území obce. Naproti tomu byly v Brně sice také vytvořeny tři volební sbory, ale pouze z fyzických osob a hranice daňové poplatnosti určující zařazení do každého z nich byla pevně fixována. Voliči v prvním sboru museli na přímé dani ročně odvést minimálně 100 zlatých, ve druhém sboru více než 40 zlatých a ve sboru třetím buď 8 zlatých na přímé dani z nemovitosti, živnosti nebo výdělku, eventuálně 15 zlatých na jiné přímé dani. Vzdělanci s vysokoškolským diplomem, úředníci státní, dvorské, zemské i obecní služby, katoličtí faráři, evangeličtí pastoři a židovští rabíni, dále řádní učitelé a profesori státem uznaných ústavů, všichni jejich představení a od roku 1860 také penzionovaní důstojníci byli zařazení do druhého volebního sboru, pokud je ovšem výše daňového odvodu nevřadila mezi voliče ve sboru prvním. Do sboru třetího navíc volební řád řadil voliče bez relevantní daňové poplatnosti, kteří však byli držitelé brněnského měšťanského práva. Vojáci v činné službě byli z voleb výslovně vyloučeni kvůli dobovému lpění na přísně nepolitickém charakteru armády, ženy mezi voličstvem nenajdeme v intencích dobové představy o nezávislosti a kompetenci voliče, neboť hmotná závislost na manželovi či otci jim údajně znemožňovala samostatné kvalifikované rozhodování. Vyloučení byli podle tohoto pravidla také všichni ti, kdo pobírali podporu z veřejných prostředků, kdo se nalézali v závislém postavení ve vztahu k otci nebo zaměstnavateli a kdo žili ze mzdy denní nebo týdenní — tedy prakticky všechno početné brněnské dělnictvo a služebnictvo — dále všichni, nad jejichž majetkem byl vyhlášen konkurz nebo exekuce a kdo nemohli prokázat zaplacení daní, a všichni pravomocně odsouzení v trestní kauze.

Z politického hlediska takto nastavený volební řád v době svého vzniku znemožňoval dominanci liberálních sil na brněnské radnici a posiloval pozice jejich oponentů. Zvláště účinným nástrojem byla v tomto smyslu fixace daňové poplatnosti, která neponechávala volební právo v I. sboru výhradně v rukou nejbohatších průmyslníků, velkoobchodníků a několika advokátů, ale otevírala I. sbor poměrně početné skupině majitelů nemovitostí a významnějším řemeslníkům. Tyto zpravidla konzervativnější a oportunističtější složky společnosti měl režim v hledáčku jako sílu, která by eventuálně krotila snahy liberálů po přílišné demokratizaci brněnské městské správy ve smyslu revolučních ideálů roku 1848, kdy se veřejně angažovala nemalá část brněn-

⁴ Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien, Ministerium des Innern, Präsidiale, karton 432, sign. 674/48, sign. 4944/49; tamtéž, Allgemeine, karton 2, sign. 985/1848.

ské liberální elity. Bylo lze očekávat, že se také v této mocenské konstelaci liberálům nepodaří využít platformy brněnské komunální sféry pro nějakou formu politické ingerence na říšské úrovni. Také ve II. sboru se nacházelo mezi voliči — státními a zemskými úředníky — mnoho těch, kteří dobře vnímali konfliktní potenciál soužití brněnských liberálů a vládnoucího režimu a kteří se s ohledem na své postavení drželi osvědčeného oportunistického lavírování. S klíčovou podporou místodržitele se tak režimu podařilo v brněnské komunální politice sestavit „měšťanskou stranu“, která po deset let účinně blokovala rozhodnutí liberálních zastupitelů a přenášela do politické kultury typické prvky vrchnostenského rozhodování, byrokratického a právního formalismu a manipulativních tlaků, které se jako červená nit táhly komunální sférou ještě dlouho po pádu neoabsolutistického režimu.

Formálně byla podstatou sporu otázka převzetí majetku bývalého královského města Brna ze stany nově zřízeného Velkého Brna (dle statutu z roku 1850), fakticky zde šlo o problém reálného uvedení demokratických zásad komunální správy v život — neboť bez majetku bývalého královského města by byl majetek Velkého Brna nicotný a samospráva by ztratila svůj smysl. Stav vyústil do série právních bitev, do nichž promlouvali kromě advokátů obou stran také memoranda liberálních předáků, státní úřady, armáda jako držitel některých klíčových pozemků v centru města (areál Špilberku aj.) a samozřejmě soudy, obávající se vynést kvůli nejednoznačným právním skutečnostem a politickým tlakům jasnější verdikt a unikající do právního formalismu.⁵ Věc došla rozuzlení v roce 1860, kdy se jednak zhroutil neoabsolutistický režim a kdy „měšťanská strana“ smrtí místodržitele přišla o svoji hlavní mocenskou oporu a autoritu a ve volbách roku 1861, konaných poprvé bez zjevných státem řízených manipulací, se zcela rozložila.⁶

Pro politickou kulturu však zůstal relevantním fakt, že s pádem „měšťanské strany“ ze světa nezmizel obecní statut z roku 1850 s veškerým svým nedemokratickým a manipulativním potenciálem. Tlak na jeho změnu se sice objevil poměrně záhy s počátkem liberální éry v Rakousku, šlo však spíše o úvahy právních odborníků než o politickou diskusi. Triumfující liberální vedení radnice dalo v šedesátých letech před tlakem na novelizaci statutu přednost jeho upřesnění a přizpůsobení novým podmínkám. Tyto snahy měly ovšem své meze, neboť statut byl tak či tak produktem neústavního režimu padesátých let a jeho aplikace byla v nových poměrech provázena mnoha otázkami. Příznačně se po sérii jednání a správních verdiktů v první polovině šedesátých let podařilo liberálům interpretovat některé sporné momenty statutu pro sebe přijatelným způsobem, a téma revize se tak na další dvě dekády statutu v podstatě vytratilo z veřejného diskurzu.

K oživení debat docházelo pozvolna v druhé polovině osmdesátých let v souvislosti s reformami volebního práva na říšské úrovni a s proměnou sociálního profilu brněnského voličstva. S postupující byrokratizací veřejné správy se totiž definice volebního práva ve II. sboru stávala problematickou a vyhořelou a tento stav vyvolával politické

5 Anton POSPIECH, *Brünn als Grossgemeinde 1850–1870. Historisch-statistische Darstellung der Entwicklung der Gemeindeverhältnisse*, Brünn 1871, zvláště s. 1–10, 27–32; Christian d'ELVERT, *Neu-Brünn, wie es entstanden ist und sich gebildet hat*, Brünn 1888, zvláště s. 25–31.

6 L. FASORA, *Svobodný občan*, s. 44.

konsekvence. Počet držitelů veřejných úřadů mezi voliči II. sboru totiž podstatnou měrou převýšil počet voličů držících právo z titulu majetku, v roce 1885 bylo ve sboru zapsáno celkem 56 % voličů z tohoto titulu. Nervozitu vzbuzoval hlavně podíl úředníků, kteří v portfoliu představovali 39 % voličů, neboť se v jejich řadách objevovalo stále více osob inklinujících k podpoře české kandidátky.⁷ V poměrech malé volební účasti a také s ohledem na oddělené volby do zastupitelstev čtyř městských okresů se začalo ukazovat nebezpečí průniku Čechů do vedení města touto cestou. Nejcitelněji byla hrozba vnímána v málo lidnatém IV. okrese (Staré Brno). Během devadesátých let 19. století vedení města přikročilo k revizi statutu a vypracovalo návrh jeho změn, ovšem politická průchodnost těchto změn zemským sněmem byla krajně problematická, neboť narážela hlavně na nevíli českých poslanců, zastávajících se práv české minority v Brně. Nový statut byl po mnoha jednáních a úpravách nakonec sněmem schválen v roce 1905, šlo v podstatě o kontext jednání tzv. Moravského paktu a boje za všeobecné volební právo, byl hladce sankcionován panovníkem a v platnost vstoupil v roce 1906.

Nový volební řád nesl mnoho stop politické kultury statutu z roku 1850. Opět zde fascinuje přesnost, s jakou dokázali jeho tvůrci převést statistické údaje o daňové poplatnosti voličů do „politické mapy“, ještě zajímavější je však schopnost odhadu v případě volebního chování nižších vrstev obyvatelstva, do té doby z vlivu na dění na radnici úplně vyloučeného a v mnoha ohledech politicky nečitelného. Cílem tvůrců nového statutu a jeho volebního řádu bylo posílení tlaku směrem k jednotnému postupu německého voličstva všech sociálních tříd a politických směrů, a to včetně početné brněnské komunity německy hovořících asimilovaných Židů, vůči vykonstruovanému českému nebezpečí.⁸ Volební řád pozorovateli brněnské politické krajiny zřetelně říkal, že ten, kdo akceptuje vizi německé jednoty a její liberální konstrukce, z ní bude moci více či méně profitovat, ať již bude zámožným měšťanem liberální orientace, měšťanským inteligentem nebo živnostníkem s inklinací k různým formám nacionálního radikalismu, ale také třeba sociálnědemokraticky orientovaným dělníkem.⁹

Zhodnocení nového statutu a podílu jednotlivých aktérů na jeho vzniku je obtížné z hlediska oddělení priorit, které do jeho znění vložili ze své vůle vládnoucí němečtí liberálové pro efektivizaci správy jimi řízeného města a udržení vlastní moci, od sekundárních, spíše provozních, nebo také politicky marketingových tahů, které byly do statutu vloženy s cílem usnadnit jeho průchodnost zemským sněmem i přijetí veřejností. Statut fungování samosprávy nepochybně demokratizoval, neboť odstranil některé křiklavé pozůstatky vlivu neoabsolutistického státu, zvláště ve věci oslabení vlivu nevolené byrokratické složky v městské radě vůči složce volené a také ve věci úpravy volebního práva. Rovněž existence městských okresů se již dlouhou dobu je-

7 Lukáš FASORA, *Správa města Brna v přechodu mezi „honoracním“ a „výkonovým“ typem v letech 1850–1905*, Časopis Matice moravské 123, 2004, s. 77–91.

8 „An die jüdischen Gemeindegewähler in Brünn“, Tagesbote aus Mähren und Schlesien 55, 1. prosince 1905, č. 559, s. 3.

9 „Die neue Brünnener Gemeindegewahlordnung sanktioniert“, Tagesbote aus Mähren und Schlesien 55, 4. května 1905, č. 207, s. 1.

vila jako přežitek, což mj. signalizovala minimální účast voličů při volbách okresních výborů, a spokojenost s faktickým odstraněním tohoto atavismu zazněla s větší nebo menší silou napříč politickým i národnostním spektrem.

Na druhou stranu měla demokratizace své meze. Zatímco volební řád do poslanecké sněmovny říšské rady se právě v roce 1905 jednoznačně vyvíjel směrem k rovnému a všeobecnému volebnímu právu, v Brně — ale také ve volebním řádu moravského zemského sněmu reformovaném v roce 1905 — byla demokratizace mnohem pomalejší. Za pozornost stojí mj. fakt, že voliči v I.–III. sboru mohli znovu volit i ve sboru IV. a na ten připadalo pouhých devět zastupitelů z celkových 57. Významné prodloužení délky mandátu zastupitelů také signalizovalo snahu autorů statutu po stabilizaci mocenských poměrů v Brně, přičemž ty stávající se za příliš demokratické označit nedaly. Statut rovněž nijak neřešil otázku postavení minorit v rámci města, tedy nanejvýš aktuální dobový problém. Z pohledu statistiky drželo v roce 1904 ve městě s více než sto tisíci obyvateli aktivní volební právo v komunálních volbách v I.–III. sboru celkem 6 461 voličů, v roce 1905 bylo v těchto sborech zapsáno 9 302 osob a celkem (tedy včetně voličů v IV. sboru) 21 364.¹⁰

V obšírném hodnocení nového statutu na stránkách *Lidových novin*, hlavního tiskového orgánu českého liberálního tábora na Moravě, zazněl názor, že hlavním hybatelem změn statutu byla obava z českého nebezpečí, a v tomto kontextu byl celý statut interpretován jako nepřátelský politický krok.¹¹ Racionálně uvažující příznivci českého národně liberálního tábora však také uznávali, že v některých ohledech — například právě v otázce redukce vlivu okresních výborů — je nový statut nutným a správným aktem z hlediska udržení efektivní správy města jako takové, vždyť statut z roku 1850 „byl nestvůra příšerná a dávno přežilá“.¹² O údajných českých nadějích na získání vlivu v malém IV. okrese, které nový statut zcela zhatil, se v článcích doprovázejících vznik statutu nedočítáme. Na straně mnoha českých předáků vůbec panovala skepse k politické linii „útoků na IV. okres“,¹³ celá kauza měla spíše podobu strašidla používaného částí německého radikálního tisku k aktivizaci voličů. Redaktor *Lidových novin* si v souvislosti se statutem také dobře všiml oligarchizace vedení města, neboť vznikem IV. volebního sboru s nízkým počtem mandátů byla relativní váha hlasů zámožných (a převážně německých) voličů prvních dvou sborů dále posílena. Naopak vliv drobných daňových poplatníků s pozicí ve III. sboru, dříve relativně nejdemokratičtější složky komunální sféry s význačným zastoupením českých voličů, zavedením IV. sboru relativně poklesl ve prospěch sympatizantů německé sociální demokracie.¹⁴

10 August WIESER, *Die Gemeindeverwaltung und Gemeindestatistik der Landeshauptstadt Brünn für das Jahr 1915*, Brünn 1906, s. 170–171.

11 „Nový brněnský statut“, *Lidové noviny* 13, 9. května 1905, č. 105, s. 1, pokračování v následujících číslech.

12 „Nový obecní řád a řád volební pro hlavní město Brno“, *Moravská orlice* 43, 6. května 1905, č. 103, s. 2–3.

13 Hynek BULÍN, *Jiskry a plameny*, Brno 1930, s. 25–28.

14 „Nový brněnský statut“, *Lidové noviny* 13, 9. května 1905, č. 105, s. 1, pokračování v následujících číslech.

Ve volbách v listopadu 1905 konaných poprvé podle nového volebního řádu se ukázalo, že kalkul tvůrců nového statutu v podstatě dobře zafungoval, jen bylo třeba vývoj v několika klíčových hodinách před volbou *trošku postrčit*. Předjednaný mír zvaný *Pax Germanica* spočíval v garanci vzájemného neútočení tří německých politických sil: liberálů, nacionálních radikálů a sociálních demokratů, přičemž sociální demokraté byli v trojlístku novými partnery. Liberálové, v té době již spíše jako defenzivní politická síla s velkými možnostmi spíše v zákulisní politice než v oblasti pouličních manifestací a vůbec masové politiky, měli samozřejmě zájem na tom, aby partneři nepoužívali metod agresivní masové politické práce jednak proti nim, jednak ale v zájmu klidu také proti sobě navzájem. Volby tedy měly proběhnout de facto bez agitace, v manifestačním duchu, podle předem domluveného scénáře. Část nacionálních radikálů však přece jen nedokázala snést své *ochocení* v rámci spolupráce s údajně internacionální sociální demokracií a tzv. židoliberály a ve dnech těsně předcházejících volbě vylepila na brněnských nárožích plakáty odrazující německé voliče od respektu dojednaného uspořádání.¹⁵ V tom okamžiku zafungoval aparát mocných mužů brněnské radnice, zvláště „šedé eminence“ a hlavního duchovního otce nového statutu, místostarosta Rudolfa Rohrera (1838–1914). Zatímco městští strážníci a radniční zřízení strhávali plakáty, vicepurkmistr vyrazil s houfem fámulů do brněnských ulic k sérii kavárenských schůzek s klíčovými osobami. *Lidové noviny* tvrdily, že někde sliboval, někde vyhrožoval, v každém případě lobbistické schůzky přinesly své ovoce a volby nakonec proběhly hladce.¹⁶

Jaký byl tedy jejich výsledek? Němečtí sociální demokraté sice ovládli IV. volební sbor, ale pětice jejich zastupitelů představovala v obecním výboru jen nevýznamnou menšinu. Liberální většina poslanců, zvolená v prvních dvou privilegovaných sborech, však na ně i přesto brala ohled: sociální demokraté získali jedno místo v městské radě a pozice v několika důležitých výborech, odkud sice mohli prosadit některé drobnější reformy, ale rozhodně se v této situaci nemohli vymknout kontrole svých partnerů. Liberálům se totiž v případě vzpoury nabízel alternativní partner, v obecním výboru přítomný rovněž v marginální pozici, totiž zastupitelé Německé dělnické strany (*Deutsche Arbeiterpartei*). Ti k sociální demokracii nelnuli přílišnou láskou, a ačkoli veřejnost oslovovali s dosti podobným programem, měli ovšem podobně jako sociální demokraté ruce svázané radničním klientelismem. Obratné manévrování liberálů mezi nacionály a socialisty se stalo dominantním jevem politické kultury v letech 1906–1914. Odrazení masových politických stran od pouliční politiky ve prospěch politiky kuloární, drobných koaličních ústupků a vyvažování protikladů se stalo vedle korupce funkcemi hlavním nástrojem moci liberálů.¹⁷

S proměnou volebního řádu korespondovala také proměna struktur, které měly volební akt na starosti, totiž nominovaly kandidáty a organizovaly volební setkání. V epoše šedesátých až sedmdesátých let 19. století, kdy liberálové vládli městu bez

15 „Warnung! An die deutschbürgerlichen Wähler“, Tagesbote aus Mähren und Schlesien 55, 30. listopadu 1905, č. 558, s. 1.

16 Podrobněji ke kontextům Lukáš FASORA, *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*, Brno 2010, s. 353–365.

17 *Tamtéž*.

relevantní politické konkurence, organizoval volební akt Voličský spolek (*Wählerverein*) s asi 250 členy.¹⁸ Volební shromáždění probíhala v manifestačním klidu, bez většího zájmu veřejnosti, v některých letech dokonce liberálové ani nepovažovali za nutné kandidáty veřejnosti blíže a osobně představovat — což odpovídalo volební účasti pohybuující se pro obecní zastupitelstvo a zastupitelstva okresů mezi 5 % až 60 % voličů. Pod tlakem radikalizace veřejnosti v důsledku agitace německých nacionálně radikálních sil se v devadesátých letech začaly personální složení a metody práce Voličského spolku ukazovat neadekvátními a radniční klika přikročila k jeho transformaci ve Volební bureau (*Wahlbureau*). Zde se po krátké přechodné době sešly osobnosti z liberálního i nacionálně radikálního tábora, aby se snažily pracovat na sestavení společných kandidátek. Práci *Wahlbureau* provázela v devadesátých letech nejistota pramenící hlavně z nepřehledných poměrů v nacionálně radikálním prostředí, předvolební shromáždění se tak stávala ve svém vývoji obtížně předvídatelnými a delšími.¹⁹ Kolem roku 1900 se ovšem situace postupně stabilizovala, na místě *Wahlbureau* již vystupovala instituce s názvem Volební výbor německých měšťanských (nebo těž pokrokových) stran, což korespondovalo s postupnou inkorporací mírnějších forem nacionalismu do struktur radniční politiky a s eliminací krajních šovinistických a antisemitských radikálů. Před klíčovými volbami v roce 1905 se volební organizace opět transformovala kooptací sociální demokracie do Volebního výboru německých měšťanských stran a sociální demokracie fungovala na tomto půdorysu jako ztělesnění kooperativní radniční politiky až do světové války.²⁰

Prosazení volebního řádu z roku 1905 představovalo základnu politické kultury pro brněnskou komunální politiku, vše ostatní byly již spíše drobnější manipulace, které celkový stav dokreslovaly. Liberální vedení města si totiž na základě volebního řádu a jej provázející politické dohody německých stran, byť z části vynucené, z části koupené, upevnilo pozice do té míry, že zásadní zvrát byl v komunálních poměrech nepředstavitelný. Přesto vedení města považovalo za nutné drobnější manipulacemi zasahovat do volebního klání, v podstatě v intencích zásahů známých také z jiných měst a obcí habsburské říše. S ohledem na poměrně vysokou míru politizace brněnské veřejnosti, existenci četných politických časopisů a zvláště s ohledem na české říšské a zemské poslance zvolené sice v Brně, ale stojící mimo radniční koalici, bylo nutno postupovat přece jen opatrněji a obratněji, než bylo zvykem jinde, aby se předešlo nepřijemnému skandálu.

Opatření k usměrnění voleb byla v podstatě dvojího druhu. První reprezentovala snaha navýšit počet voličů inkorporací osob pozitivně naladěných ve vztahu k radniční koalici prostřednictvím udělování čestného občanství, měšťanského práva, domovského práva nebo tolerance k podezřelým přesunům majetku (např. v rámci rodiny), které měly za cíl rozmnožit řady voličů v privilegovaných sborech. V rámci dosti početného brněnského elektorátu však podobné kroky neměly politicky příliš velký efekt,

18 „Mitbürgerler!“, *Tagesbote aus Mähren und Schlesien* 32, 29. listopadu 1882, č. 273, s. 1.

19 Srov. „Die Gemeindewählerversammlung in Brünn“, *Deutsches Blatt* 10, 13. prosince 1893, č. 97, s. 1-2; „Zu den Brünnener Gemeindewahlen“, tamtéž, 23. prosince 1893, č. 100, s. 2.

20 „Deutsche Volksrat für Brünn“, *Tagesbote aus Mähren und Schlesien* 55, 14. října 1905, č. 480, s. 1; „Zu den Gemeindewahlen“, tamtéž 55, 25. listopadu 1905, č. 551, s. 3.

jejich dopad nelze přeceňovat a také opoziční tisk se tímto typem volebních manipulací zabýval poměrně málo. Druhou cestou byla naopak eliminace voličů se zjevně negativním vztahem k radniční koalici, která byla užívána častěji, a lze zde proto hovořit o masových manipulacích. Velmi účinnou a v mnoha případech formálně legální cestou k eliminaci opozičně orientovaných voličů bylo exekuční vymáhání pohledávek, které dle volebního řádu mělo za následek vyškrtnutí z voličského seznamu. *Lidové noviny* udávaly v tomto bodě horentní čísla exekučních prohlášení: pro 16 tisíc daňových subjektů a 112 tisíc obyvatel registrovaných v Brně bylo prý v roce 1902 vydáno 22 až 26 tisíc exekučních rozhodnutí (!).²¹ Dochované archivní materiály bohužel neumožňují tyto údaje ověřit. Lze předpokládat, že podíl neuhrazených pohledávek byl v řadách voličstva obecně vysoký, manipulace v podstatě spočívala v tom, že loajální volič byl razantního vymáhání spíše ušetřen — alespoň do volebního aktu; s opozičním se zacházelo bezohledněji. Zprávu *Lidových novin*, které psaly přímo o fondech, které za německé voliče stížené exekucí pohledávky před volbami platí, považují za nevěrohodný konstrukt.

Do podobné kategorie patřila snaha radnice dosáhnout přeložení některých nepohodlných osob ve veřejné službě mimo město, a tedy jejich vyřazení z okruhu držitelů aktivního i pasivního volebního práva. Některé skandální případy tohoto typu byly zaznamenány v devadesátých letech, kdy byly namířeny proti radikálním německým nacionalům a zvláště antisemitům.²² Pozdější aktivitu v tomto smyslu si lze představit spíše jako preventivní tlak na domněle problematické subalterní úředníky nebo učitele, aby se raději stáhli do soukromí a neprovokovali radnici; o přeložení motivovaném vysloveně politicky a provázeném skandálem neexistují zprávy. Naopak poslední způsob manipulace lze považovat za *evergreen* komunálních voleb habsburské éry: lajdácky nebo *quasi-lajdácky* vedené voličské seznamy, z nichž se nedopatřením nebo „nedopatřením“ ztráceli voliči, nebo řídkěji voliči záhadně přibývali. Domnívám se, že v Brně většina těchto případů nebyla způsobena zlou vůlí úředníků nebo cílenou manipulací s volebními výsledky, mechanismy určení volebního práva s ohledem na rozdělení do volebních sborů atd. byly zkrátka natolik komplikované a v důsledku změn v odvodu daní rok od roku proměnlivé, že v administraci musely nutně vznikat chyby. Argumentem pro tuto interpretaci je totiž kampaň německého radikálního tisku vyzývající své příznivce — v podstatě masu drobných obchodníků a živnostníků —, aby si překontrolovali zanesení svého jména do voličského seznamu. Nešlo tedy v žádném případě jen o zlovůli úředníků namířenou proti české straně nebo proti sociální demokracii, ale o problém plošný. Ten ovšem zajisté méně postihoval zámožné a vzdělané příslušníky jádra měšťanských vrstev s inklinací k volbě liberálních kandidátů než sympatizanty s masovými politickými stranami.

Pokud se pokusíme sledovat prvky kontinuity a diskontinuity volební kultury v brněnské komunální politice, markantními předěly se tu jeví jednak samotný počátek ústavní éry (tj. kolem roku 1861), jednak později přibližně polovina devadesátých let 19. století. V prvním případě si brněnská veřejnost zvykala na skutečně svobodné volby, byť v intencích privilegovaného cenzovního volebního práva, ve druhém šlo o krok směrem k masové politice aplikované na komunální úrovni. Nositelem kon-

21 „Nový brněnský statut“, *Lidové noviny* 13, 9. května 1905, č. 105, s. 1, několik pokračování.

22 „An die deutschen Reichsrathwähler Brünns“, *Deutsches Blatt* 14, 17. února 1897, č. 14, s. 1.

tinuity je tu především německá liberální strana, která na brněnské radnici udržela svoji moc i přes nátlak neoabsolutistického režimu a také německých nacionálních radikálů, českých koalic a sociální demokracie. V zápasu se všemi protivníky si liberálové především navykli, že volebnímu klání nelze nechat volný průchod, ale že je třeba prostřednictvím předem připravených pravidel, otevřených a skrytých volebních koalic a také korupce a vyhrožování volební výsledek učinit předvídatelnějším, že je třeba volby „připravit“. Volič byl v tomto pojetí pouze osobou, která měla legitimizovat kroky radničního vedení, nikoliv činitelem, od kterého se čekalo zásadní rozhodování o dalším směřování správy města. Pakliže váha voličského hlasu měla na vývoj správy nějaký efekt, muselo jít o projev dlouhodobé, několik let trvající tendence, která — po jisté úpravě a rozdělení zásluh o její prosazení — mohla být následně akceptována radniční většinou a inkorporována do radniční politiky. Krátkodobé vzrvy emocí a voličských nálad tento systém *kanalizoval* velmi efektivně. Účinně tu působil ve směru posilování konsensuálního prvku v politice německých politických sil obraz nepřítelů, v dlouhém časovém horizontu s proměnlivě dosazenou konturou — hlavním strašákem byli Češi, ale po jistý čas byli do této role dosazeni také sociální demokraté nebo němečtí křesťanští sociálové.

Kdo tedy představoval v rámci radniční oligarchie prvky kontinuity a kdo prvky diskontinuity? Již v minulosti poukázal Jiří Malíř na základní pilíř moci liberálů a na „kapitánský můstek“ liberální politiky — tím byli představitelé velkého podnikání.²³ Jejich konexe prorůstaly celou brněnskou komunální sférou a celou politikou liberální strany po celou dobu její existence, jen velkopodnikatelé se v některých politicky delikátních otázkách a některých vypjatých obdobích nechávali vidět tu více, tu méně. V době boje s neoabsolutistickým státem zůstávali více v pozadí s ohledem na své zájmy v oblasti erárních zakázek a nechávali místo sebe raději hovořit právníky. Podobnou strategii zvolili v éře masové politiky od devadesátých let, kdy vlny antikapitalistické averze, přetavené tu do politiky šovinistické či antisemitské, tu do politiky třídního boje, velely podnikatelské smetánce stáhnout se do pozadí a před rozbourané zástupy postavit raději rétoricky zdatné osobnosti schopné zmíněné masové touhy *kanalizovat*, případně politicky využít.²⁴

Politika německých liberálů na brněnské radnici ve sledovaném období tak trochu připomíná strom, na který jsou podle dobové potřeby roubovány nové výhonky, ale jehož kmen a hlavní větve se nemění.²⁵ Tento strom vyrostl ze sazeničky v době nepříznivé pod tlakem neoabsolutistického režimu, a přežil díky orientaci na kompromis s mocnými protivníky a naopak díky tvrdým postojům vůči těm, kteří svoji sílu přecenili nebo ji časem ztratili. Na dlouhou vládu strany i politickou kariéru některých německoliberálních komunálních předáků, přesahující v čelních radničních funkcích nezřídka třicet let, a na toto vše, provázející politickou kulturu, se dobře hodí parafráze vypůjčená z románu *Gepard* Tomasa di Lampedusy: „Na brněnské radnici se po čase vždy něco změnilo, aby všechno zůstalo při starém.“

23 Jiří MALÍŘ, *Od spolků k moderním politickým stranám*, Brno 1996, s. 280.

24 L. FASORA, *Svobodný občan*, s. 82.

25 K programu liberálů srov. Pavel CIBULKA, *Německé politické strany na Moravě (1890–1918). Ideje — Programy — Osobnosti*, Praha 2012, s. 27–52.

RÉSUMÉ:

This paper deals with the changing face of the electoral culture in City of Brno local politics, analysing changes in electoral strategies and tenure of power in the case of the German Liberal Party. The author sees three key turning points, namely the transition from a neo-absolutist to a democratic regime at the beginning of the 1860s, the end of the 1880s and the beginning of the 1890s with the integration of the radical nationalist forces within the Brno municipal alliance, and the beginning of the 20th century, when Social Democracy was also being integrated. This paper observes the flexibility of the key power grouping made up of representatives of great capital and elite scholars, focusing in particular on the subject of the representation of German national interests.

Doc. Mgr. Lukáš Fasora, PhD., působí v Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Badatelsky se zabývá dějinami moderní éry, zvláště problémy městské společnosti, tématem tvorby elit a otázkami souvisejícími s fenomény nacionalismu, sekularizace a sociálních rozdílů (fasora@phil.muni.cz).